

A feketevarjú lexéma tájnyelvi vizsgálata a magyar nyelvjárások atlasza alapján

Az európai dialektológiai kutatásokban jelentős előrelépést jelentettek a nyelvjárás-atlaszok, amelyekben a szóföldrajz segítségével helyhez köthetők lettek a nyelvi adatok. Ilyen munka pl. a német WENKER – vagy a francia GILLIÉRON – atlasz (vö. A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti – módszertani kérdései. Szerk. DEME LÁSZLÓ – IMRE SAMU Bp., 1975. 17). A magyar atlasz kutatásban fontos szerepe volt a debreceni egyetemen folyó munkálatoknak, PAPP ISTVÁN, HUSS RICHÁRD, CSÜRY BÁLINT munkásságának, akik német mintára dolgozták ki módszereiket (vö. KÁLNÁSI ÁRPÁD, Fejezetek a Csüry-iskola történetéből. DMNYIK. 72. sz. 28–52). Ezek a kísérletek előfutárai voltak annak a nagy, összegző munkának, amelyet A magyar nyelvjárások atlasza fémjelez. Ebben a madárneveket feldolgozó térképek az egyes madarak különböző megnevezéseit reprezentálják a kutatópontokon. Idetartozik a 624. térkép is, amely a *feketevarjú*, hivatalos nevén *vetési varjú* (lat. *Corvus frugilegus*, fr. *Corneille noire*) különböző elnevezéseinek szóródását szemlélteti. A gyűjtők rajz segítségével a következő kérdésre keresték a választ: „Mi az a fekete madár, amely télen nagy csoportokban röpdös?”

Az adatközlőktől kapott válaszokból kiderül, hogy a madárnak összesen 15 féle megnevezése van a kutatópontokon, ezek pedig a következők előfordulásuk gyakorisága sorrendjében: *varjú*, *csóka*, *kánya*, *feketevarjú*, *holló*, *feketekánya*, *pápista-varjú*, *csókavarjú*, *feketecsóka*, *górvány*, *géberjénivarjú*, *hanyikányo*, *kranko*, *lukácsmadár*, *pápistakányo*.

A megnevezések első csoportját a madár hangjával összefüggő, hangutánzással keletkezett nevek alkotják: *varjú*, *csóka*, *kánya*, *holló*, *csókavarjú*. A szótörténeti adatok igen régiek a *varjú* fajnév esetében: pl. *voreud* sz. szn. (1138/1329); *varas* sz. hn. (1333–5) *variu* (1395); *varnyu*, *várnyu* (1788); *varj*, *varny*, *varnyák* (1805); *vari* (1874). Származékszó, önállóan nem élő *var-* alapszava ősi hangutánzó szó az uráli korból vö. ... finn *varis* ... észt *vares* ... A magyar szó –jú végződése az osztják megfelelőikben is mutatkozó fgr. denominális névszóképző folytatása ... a *varj*, *varny* alak szótárírói elvonás (TESz. 1: 1092–3).

A név 191 kutatópontra jellemző, pl. Dunakiliti (A-1), Kapolcs (D-3), Úny (E-4), Szárasz (F-16), Algyő (K-12), Fony (L-10), Pély (M-13), Biharugra (N-7), Ófehértó (P-4), Középpulya (Au-1), Gice (Cssz-20), Bajsa (Ju-5), Kobátfalva (Ro-13), Homok (Szu-1). Elég nagy a szóródása, IMRE SAMU felosztását követve (vö. A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971) a következő nyelvjárásokban fordul elő: csallóközi – szigetközi, északnyugat-dunántúli, észak-dunántúli, Balaton vidéki, észak- és dél-baranyai, észak-dunai, Budapest környéki, kiskunsági, déli, közép, keleti palóc, Szenc környéki, Szikszó környéki, Hernád vidéki, Szeged környéki, Eger vidéki, Ipoly vidéki, Baja környéki, hajdú-bihari, szabolcs-szatmári, dél-tiszántúli, abaúji ö-ző nyelvjárások, néhány újabb település, nyelvjárásziget Ausztriában, Szlovákiában, Jugoszláviában, a romániai magyar nyelvjárások és átmeneti részek. A szó SZINNYEI JÓZSEF Ma-

gyar tájszótárában 'rámás csizma'; 'varrott papucs'; 'bőrpapucs' jelentésben is szerepel (2: 75).

A *csóka* megnevezés szótörténeti adatai: *cauka* szn. (1138/1329), *choka* (1395), *Czoka* (1604). Valószínűleg hangutánzó eredetű ... A magyarban újabban is *csó* – *csau* –, *csiau* –, *csjók* –, *csjek* – *csók* – féle hangsorokkal utánozzák, illetőleg írják le a madár hangját (TESz. 1: 547–8).

Ezt a nevet ismerik 92 kutatóponton, pl. Velem (A-15), Rigács (A34), Ságod (B-12), Dunaszeg (C-2), Dudar (C-18), Úny (E-4), Hidas (F-17), Dávod (G-13), Kemence (H-1), Mátraszőlős (J-2), Pusztafalu (D-4), Hodos (Cssz-7), Halmágy (Ro-20), Kót (Ju-1), Homok (Szu-1), Alsóőr (Au-3). Nyelvjárási területei: csallóközi-szigetközi, északnyugat-dunántúli, őrségi, zalai, hetési, észak-dunántúli, észak-dunai, Balaton vidéki, észak-baranyai, kiskunsági, Budapest környéki, közép- és keleti palóc, Hernád vidéki, abaúji ö-ző, dél-baranyai, Ipoly vidéki, szabolcs-szatmári, átmeneti, néhány újabb település, a romániai nyelvjárások, nyelvjárassziget Ausztriában és Szlovákiában.

A szónak egyéb jelentései is vannak, pl. 'papnövendék' <tréfás elnevezéseként>; 'barna vagy fekete hajú gyermek' <tréfás elnevezéseként>; 'lúd'; 'kis fekete folt a birkán'; 'mocsári kosbor' (TESz. 1: 547–8). Az Új magyar tájszótárban 'szőlőfajta megjelölésére' jelentésben, valamint 'pásztorlakodalmokon szokásos édes sütemény': habcsók' jelentésben is megtalálható (1: 872). A Szegedi tájszótárban 'növényfajta, Orchis paluster' (1: 255).

A kánya szótörténeti adatairól a következőket tudhatjuk meg: *Kana* hn. (1138/1329), *kanya* (1470), *gány a* (1763). Szláv eredetű szó, vö. szb.-hv. N. *kanja*, *kajna* 'egerészölyv', szlk. N. *kaňa* 'egerészölyv'... az összsl. *kanja* valószínűleg a ragadozó madarak jellegzetes vijjogásának utánzásából keletkezett (TESz. 2: 352).

Ezen a néven ismerik a madarat 68 kutatóponton, pl. Csönge (A-20), Acsalag (A-4), Andrásfa (B-5), Rezi (B-15), Galambok (B-30), Som (D-10), Cserkút (D-37), Sukoró (E-14), Algyő (K-12), Orosháza (N-5), Kót (Ju-1), Désháza (Ro-2), Középpulya (Au-1), Kisherend (G-9). Megtalálható az északnyugat-dunántúli, a zalai, a hetési, a dél- és közép-somogyi, a Balaton vidéki, az észak-dunántúli, az észak-baranyai, a Szeged környéki nyelvjárásokban, néhány átmeneti sávban, újabb településen, s a romániai magyar nyelvjárásokban. Más jelentései pl. 'szódavíz' (TESz. 2: 352); 'galagonya' (ÚMTsz. 2: 603); 'a gyermek kedveskedő megszólításaként az anya részéről' (ÚMTsz. 3: 78). A szó *gányó* alakváltozatának a Szegedi tájszótárban 'dohánytermesztő kertész' jelentése is van (1: 496).

A *feketevarjú* téves megnevezése a *holló* (vö. KISS JENŐ, Magyar madárnevek. Bp., 1984. 334.) A szó történetéről, etimológiájáról elég régi adataink vannak, pl. *Hollus* sz. szn. (1220/1550); *Holouku* (1324); *hallo* (1518). Ősi hangutánzó szó az uráli korból... A magyar szó *ll*-je magánhangzóközi gemináció eredménye (TESz. 2: 134).

A kutatópontok közül 22 helyen ez a neve a madárnak, pl. Szentgál (C-22), Nagybózsza (O-1), Halmágy (Ro-20), Zágon (Ro-22), Domokos (Ro-3), Lozsád (Ro-18), Magyarbód (Cssz-24), Csucsom (Cssz-21), vagyis a Balaton vidéki, a Hernád vidéki, az abaúji ö-ző, a keleti és a középpalóc, a romániai, az átmeneti nyelvjárásban és egy szlovákiai nyelvjárasszigeten.

A *csókavarjú* megnevezés csak két kutatópontra jellemző, Dunakiliti (A-1), Jánok (Cssz-23), a csallóközi-szigetközi és a Hernád vidéki nyelvjárásban.

A másik csoportba azok a megnevezések tartoznak, amelyek a madár tolla-zatával kapcsolatosak, annak „kékes fémfényű”, fekete színe alapján születtek (vö. KISS i. m. 331). Idetartozó korpuszok: *feketevarjú*, *feketekánya*, *fekete csóka*. Az első a *feketevarjú*, a térkép címszava az előfordulások gyakorisági sorrendjében. 36 kutatóponton található meg, pl. Makád (E-17), Kölked (G-12), Algyő (K-12), Zsip (Cssz-19), Téglás (P-12). Nyelvjárási területei: kiskunsági, Baja környéki, Szeged környéki, keleti és középpalóc, szabolcs-szatmári, hajdú-bihari, Hernád vidéki, észak-dunai, átmeneti és újabb település, dél-baranyai, Ipoly vidéki valamint a romániai magyar nyelvjárások.

A *feketekánya* megnevezést 16 kutatóponton ismerik, pl. Rigács (A-34), Felsőörs (C-23), Désháza (Ro-2), az északnyugat-dunántúli, a hetési, a Balaton vidéki, a közép- és dél-somogyi, a dél-baranyai, a romániai nyelvjárásban és egy átmeneti részen.

A *fekete csóka* nevet csak egy átmeneti nyelvjárásban, Tardonán (L-15) figyelhetjük meg.

Hasonlóságon alapuló névátvitel eredményeként jött létre a *pádistavarjú*, *pádistakánya* elnevezés, mivel tolluk színe hasonlít „a katolikus papok reverendájához, hiszen ők is télen-nyáron talpig feketében járnak” (vö. KISS i. m. 331).

Az előbbi névre 10 helyről van adat, pl. Kiskunhalas (K-6), Fony (L-10), Nagyölved (Cssz-13), a kiskunsági, a keleti és a nyugati palóc, a Hernád vidéki, az abaúji ö-ző, a csallóközi-szigetközi és egy átmeneti nyelvjárásból. Utóbbit csak Szentán (B-35) ismerik, a dél-somogyi nyelvjárásban. SZINNYEI JÓZSEF Magyar tájszótárában tréfásan 'gabonaevő (hússal nem táplálkozó) varjú' jelentésben is megtalálható (2: 75).

Egy-egy adat van a *géberjénivarjú*-ról, amely Mándró (O-17), a szabolcs-szatmári nyelvjárásból való, a *górvány*-ról, amely Várdarócon (Ju-3), a dél-baranyai területen van meg, a *hanyikánya*-ról, amely Somlóvásárhelyre (C-19) jellemző, egy átmeneti részen, a *krankó*-ról Domokosról (Ro-3), a romániai magyar nyelvjárásból és a *lukácsmadár*-ról, Velemből (A-15), az északnyugat-dunántúli részről.

Eredetüket tekintve elmondható, hogy a *géberjénivarjú* névadása nem világos, az előtag a *gáborján* változata, amely viszont a *tövisszűrő gébics* egyik megnevezése (vö. KISS i. m. 332). A *górvány* jövevényszó, a szerb-horvát *gavran* 'holló' átvétele, a *hanyikányo* valójában *hansági varjút* jelent. Az elnevezés az eredetére utal, mivel a Hanságból származónak tartották a madarat (uo.).

A *krankó* megnevezés a román *crancau* 'varjú' szóból származik, annak átvétele (vö. KISS i. m. 325).

A *lukácsmadár* névről nem tudunk bővebbet, ennek kiderítése további kutatás tárgya lehet.

A *feketevarjú* különböző nyelvjárási megnevezéseit csoportosíthatjuk aszerint is, hogy egyszerű, összetett vagy szószerkezetes típus-e. KISS JENŐ szerint „az összetétel és a szószerkezetté válás produktív és gyakori formák” (vö. KISS i. m. 27).

A nyelvterület kutatópontjain 6 egyszerű megnevezéssel számolhatunk, s ezek a következők előfordulásuk gyakorisági sorrendjében: *varjú*, *csóka*, *kánya*, *holló*, *górvány*, *krankó*. *Varjú*-nak nevezik a madarat pl. Tószegen (J-22), Kupuszinán (Ju-4), Szegváron (K-9), Gicén (Csz-20), Balmazújvárosban (P-11). *Csóka* a neve pl. Dunaszegeten (C-2), Szinpetriben (L-1), Csongoron (Szu-2), Kemencén (H-1). A *kánya* megnevezést használják pl. Pamukon (D-13), Sümegprágán (B-8), Kisherenden (G-9). *Holló* a madár neve pl. Köröstárkányon (Ro-5), Héten (L-3), Csucsomban (Csz-21). *Górvány* Várdarócon (Ju-3), *krankó* Domokoson (Ro-3).

A térképen 9 összetett név van, gyakoriság szerint ezek a következők: *fekete-varjú*, *feketékánya*, *pápastavarjú*, *csókavarjú*, *feketecsóka*, *géberjénivarjú*, *hanyikányo*, *lukácsmadár*, *pápastakányo*.

Az összetételek domináns elemei: *-varjú*, *-kánya*, *-csóka*, *-madár*. A megkülönböztető elemek pedig: *fekete-*, *pápista-*, *csóka-*, *géberjéni-*, *hanyi-*, *lukács-*. *Fekete-varjú* a madár neve pl. Algyőn (K-12), Héten (L-3), Dávodon (G-13), Mándon (O-17). *Feketékánya* pl. Bödeházán (B-28), Nemesvitán (D-1), Cunban (G-7). *Pápastavarjú* pl. Kiskunhalason (K-6), Nagybozsván (O-1). *Csókavarjú* pl. Dunakilitin (A-1). *Feketecsóka* van meg Tardonán (L-15), *géberjénivarjú* Mándon (O-17), *hanyikányo* pl. Somlóvásárhelyen (C-19), *lukácsmadár* Velemben (A-15), *pápastakányo* Szentán (B-35).

A *feketevarjú* megnevezései közt a térképen nincs adat a szószerkezetes típusra, mint pl. a *töviszűrő gébics* vagy a *búbos banka* térképlapján.

Az idegen nyelvek (pl. szlovák, román, német) hatása nyelvjárási szókincsünkben is kimutatható. IMRE SAMU vizsgálatai szerint az atlasz teljes korpuszát nézve ez elég jelentős és regionális (Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése. Bp., 1987. 47–8). A *feketevarjú* megnevezései közül pl. a következők tartoznak ide: szlovák eredetű a *kánya* név, románból vették át a *krankót*, szerbhorvát a *górvány* szó. Nincsenek meg az atlasz anyagában a következő, témával kapcsolatos példák, amelyek mintegy kiegészítői lehetnek a térkép korpuszainak: a szlovák eredetű *csavka* a csóka nevéként (TESz. 1: 547); a *csakli* 'csóka' név, amely valószínűleg a hangutánzó német *tschokel* ill. *tschagl* 'csóka' átvétele (uo.). A helyi német nyelvjárásból került be a magyarba pl. a *kváker* megnevezés, a német *Quake*, *Quäker*, *Gagger* 'ua'. szóból (vö. KISS i. m. 332).

A *feketevarjú* nyelvjárási megnevezéseire találunk példákat a frazeológiában is, és megfigyelhetjük, mikor, miért, ill. mivel kapcsolatban említik a madarat. Pl. mentegetőző bűnösről, bűnösnek mondják: „Hiába fürdik a *csóka*, nem lesz hattyú belőle” (ÚMTsz. 1: 872). A kényes gyerek Szatmárban „visít mint a *kánya*” (SzamSz. 1: 450), ha valami nagyon ritka, az „ritka mint a fehér *holló*” (SzegeSz. 1: 606). Ha valaki eltékozolja a vagyonát, „*kánya* begyébe tömi” (O. NAGY GÁBOR, Magyar szólások és közmondások. Bp., 1982. 331). Ha valakinek kedvez a szerencse, „a *varjú* is neki krádog” (i. m. 713).

VESZPRÉMI ESZTER